

MAGDALENA GAWRYŚ, MAGDALENA GUGAŁA

KONFLIKT ROSYJSKO- CZECEŃSKI – WALKA O WOLNOŚĆ CZY BRUTALNY TERRORYZM?

Wstęp

Konflikt rosyjsko-czeczeński od lat budzi kontrowersje na arenie międzynarodowej. Jedni widzą w Czeczenach bohaterów walczących z determinacją o suwerenność swojego państwa, jak niegdyś Polacy. Inni zaś zarzucają im stosowanie brutalnych metod terrorystycznych w bezpodstawnej walce separatystycznej, odwołując się przy tym do serii zamachów, o które oskarża się Czeczeńskich bojowników.

Rosja stara się „ujarzmzić” naród czeczeński, uważając Czeczenię za integralną część swojego państwa. Przez taki pogląd na sprawę czeczeńską rosyjskich władz, kwestia ewentualnej niepodległości Republiki nie jest brana pod uwagę przez Moskwę. Odpowiedzią Rosjan na ataki przeprowadzane przez Czeczeńskich obywateli, są nie mniej okrutne działania, w których dotychczas zginęły rzesze cywilów.

Konflikt pomiędzy Federacją Rosyjską a czeczeńską republiką przybrał cechy walki zbrojnej. Charakteryzują go liczne naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego, wiążącego wszystkie narody oraz nieprzestrzeganie podstawowych praw człowieka. Trwający od 1994 roku spór, został zapoczątkowany we wczesnych latach dziewięćdziesiątych przez separatystyczne dążenia czeczeńskiego narodu, wcielonego w obręb sukcesorki Związku Radzieckiego- Federacji Rosyjskiej. Istotny w kontekście prawa międzynarodowego jest fakt, iż Czeczeni postrzegani są przez Moskwę jako terroryści, przez co Federacja Rosyjska traktuje konflikt, jako swój wewnętrzny problem. Z kolei bojownicy północnokaukaski walczą o zwrócenie uwagi społeczności międzynarodowej na podejmowane przez nich działania oraz za wszelką cenę dążą do umiędzynarodowienia konfliktu.

Analizy zatem wymaga, czy walki toczony pomiędzy Federacją Rosyjską a Republiką Czeczeńską można uważać za wojnę prowadzoną zgodnie z międzynarodowym prawem wojennym, czy też za „operację antyterrorystyczną”, szczególnie biorąc pod uwagę działania zbrojne o charakterze terrorystycznym podejmowane przez czeczeńskich bojowników.

Geneza konfliktu

Rosja od wieków dążyła do włączenia w swoje granice terytoriów zamieszkiwanych przez Czeczenów. W czasie wojny kaukaskiej, która trwała nieprzerwanie od 1816 do 1864 Rosjanie wymordowali i deportowali ogromną część populacji Iczkerii¹, jednocześnie prowadząc krwawe walki z narodem czeczeńskim o przyłączenie ich kraju do carskiej Rosji. Ostatecznie w 1859 roku wojska rosyjskie przejęły kontrolę nad całą Czeczenią². Pomimo klęski naród czeczeński nigdy nie poprzestał w dążeniach niepodległościowych i wielokrotnie próbował odzyskać suwerenność. W 1921 roku we Władykaukazie utworzono Autonomiczną Radziecką Republikę Górską, z której wyodrębnionych zostało kilka autonomicznych

¹ Iczkeria to turecka nazwa środkowej części Czeczenii, oznaczająca dosłownie "miejsce wewnętrzne" (*içki yer*). Według legendy, pochodzą stąd wszystkie "czyste" klany czeczeńskie, których jest prawdopodobnie kilkadziesiąt.

² S. Ciesielski, *Pod sztandarami Szamila*, <http://sciesielski.republika.pl/czeczenia/shamyl.html> [data dostępu: 12.12.2014 r.]

regionów, w tym także region czeczeński w listopadzie 1922 roku³.

W czasie II wojny światowej terytoria Kaukazu znalazły się pod okupacją niemiecką. Niemcy prowadzili wobec narodów kaukaskich politykę znacznie łagodniejszą niż wobec ludności słowiańskiej. Zezwalali m.in. na otwarcie meczetów czy na prowadzenie działalności kulturalnej. Wraz z wyparciem Niemców z terenów Kaukazu, rozpoczął się jeden z najtragiczniejszych okresów w historii tamtejszej ludności. W latach 1943-1944 władze radzieckie przystąpiły do wysiedlania całych narodów zamieszkujących tereny kaukaskie⁴. Przełomem była śmierć Stalina, która spowodowała zmiany w polityce narodowościowej Rosji i otworzyła nowy etap w historii ZSRR. W 1956 roku Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało dekret zwalniający Czeczenów, Ingusów oraz członków ich rodzin ze specjalnego osiedlenia. Kolejno, w 1957 roku Nikita Chruszczow ponownie utworzył Czeczeńsko-Inguską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką, dzięki czemu Czeczeńcy mogli powrócić na swoją ziemię, którą w większości zamieszkiwali jednakże Rosjanie⁵.

Wraz z objęciem urzędu prezydenta ZSRR przez Michaiła Gorbaczowa rozszerzeniu uległa swoboda publicznej wypowiedzi, a cały system państwowy został zreformowany. Wraz z rozwojem pierestrojki i głośności ożyły dążenia narodów zamieszkujących ZSRR do uzyskania suwerenności. Także w Czeczeni nastąpiło ożywienie narodowe, które pod koniec lat 80. XX wieku zaowocowało powstaniem wielu organizacji społecznych i partii politycznych, które w większości dążyły do zwiększenia autonomii Republiki. Utworzono Wajnachską Partię Demokratyczną („Jedność”), która za główny cel postawiła sobie uzyskanie niepodległości i suwerenności Czeczenii. Wraz z ogłaszaniem niepodległości przez kolejne byłe republiki radzieckie, w Groznym utworzono komitet organizacyjny Ogólnonarodowego Kongresu Ludu Czeczeńskiego (OKLCz), którego głównym zadaniem było zwołanie Powszechnego Kongresu Narodu Czeczeńskiego. Jego pierwsze obrady odbyły się w listopadzie 1990 roku i zostały zdominowane przez działaczy WPD. 27 listopada Rada przyjęła Deklarację o suwerenności Republiki Czeczeńsko-Inguskiej, w myśl której miała być ona niepodległym państwem. W czasie obrad wybrano także przewodniczącego Kongresu, którym został generał Dżochar Dudajew⁶.

W październiku 1991 roku odbyły się wybory parlamentarne i prezydenckie w Czeczenii, w wyniku których urząd prezydenta objął Dudajew, ogłaszając jednocześnie suwerenność i neutralność Czeczenii⁷. W marcu 1992 roku uchwalona została konstytucja, która definiowała Republikę jako niepodległe państwo.

Rosja nie uznała tych postanowień i kilkakrotnie podejmowała próby obalenia prezydenta Dudajewa, które finalnie zakończyły się niepowodzeniem. Władze rosyjskie wprowadziły blokady gospodarcze, mające na celu osłabienie buntu Czeczenów, jednak działania podjęte przez Federację Rosyjską nie przyniosły zamierzonych skutków⁸.

Od początku XX w. Republiką Czeczenii targaly liczne konflikty wewnętrzne wywołane przede wszystkim różnorodnością etniczną i religijną jej mieszkańców oraz niestabilnością gospodarczą. Zaiśniała sytuację wykorzystały władze rosyjskie, które 25 listopada 1994 roku, wspierając oddziały opozycyjne promoskiewskiej Tymczasowej Rady dokonały szturm na Czeczenię, który zakończył się druzgocącą porażką strony rosyjskiej. W wyniku poniesionej klęski prezydent Federacji Rosyjskiej,

³ S. Ciesielski., *Radziecka autonomia*, <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczenia/sowauto.html> [data dostępu: 12.12.2014 r.].

⁴ P. Grochmalski., *Rosja i Czeczenia-stulecia nienawiści*, [w:] J. Brodowski, M. Smoleń (red.), *Czeczenia-Rosja. Mity i rzeczywistość*, Kraków 2006, s. 11.

⁵ S. Ciesielski, *Restytucja czeczeńskiej autonomii*, <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczenia/resauto.html> [data dostępu: 18.12.2014 r.].

⁶ P. Grochmalski, dz. cyt., s. 12.

⁷ J. Targalski *Terroryzm w konflikcie rosyjsko- czeczeńskim*: <http://jozefdarski.pl/794-terroryzm-w-konflikcie-ro-syjsko-czczenskim> [data dostępu: 10.12. 2014 r.]

⁸ S. Ciesielski, *Wojna w Czeczenii*, [w:] J. Brodowski, M. Smoleń (red), *Czeczenia-Rosja. Mity i rzeczywistość*, Kraków 2006, s. 37.

Borys Jelcyn podjął decyzję o konieczności dokonania bezpośredniej interwencji wojskowej, która rozpoczęła się 11 grudnia 1994 roku przekroczeniem granicy czeczeńskiej przez wojska rosyjskie. Pomimo ogromnego zaplecza militarnego⁹, operacja nie powiodła się. Mieszkańcy Czeczenii stawili opór napływającym wojskom, dodatkowo wielu rosyjskich żołnierzy zdezerterowało.

W grudniu, pomimo wcześniejszej porażki, Rosja rozpoczęła przygotowania do szturmu na stolicę Czeczenii, Grozny, który rozpoczął się 31 grudnia. Wojska rosyjskie, liczące w chwili rozpoczęcia szturmu ok. 38 tysięcy żołnierzy podobnie, jak poprzednim razem poniosły druzgocącą klęskę, po której Rosja postanowiła zmienić taktykę. Rozpoczęto zdobywanie Czeczenii małymi krokami, dom po domu¹⁰. Głównym celem Rosji było zdobycie pałacu prezydenckiego, w podziemiach którego mieścił się sztab czeczeńskiej armii. 19 stycznia 1995 roku wojska rosyjskie wkroczyły do pałacu prezydenckiego, który ku ich zaskoczeniu okazał się pusty, ze względu na to, iż dzień wcześniej oddziały czeczeńskie opuściły budynek. Działania wojenne prowadzono nieprzerwanie do marca, kiedy to rozpoczęła się kolejna odsłona wojny czeczeńsko-rosyjskiej.

Wojska Federacji Rosyjskiej zaczęły działać bezwzględnie, dokonywano licznych masakr ludności m.in. w Samaszkach, gdzie wymordowano ponad 300 osób. Rosnąca brutalność wojsk rosyjskich i chęć uniknięcia dalszego wyniszczenia narodu spowodowały konieczność przeniesienia walk na terytorium wroga, co w praktyce oznaczało zapoczątkowanie przeprowadzania ataków terrorystycznych na terytorium Rosji. Wynikiem tego było dokonanie pierwszego ataku terrorystycznego pod Buddionowskiem pod przywództwem Szamila Basajewa¹¹. Wydarzenia z 14 czerwca 1995 roku skłoniły władze rosyjskie do podjęcia rozmów pokojowych i zawieszenia działań wojennych. W Groznych ustalono skład komisji nadzorującej zawieszenie broni oraz przebieg wyborów. Pomimo obustronnych deklaracji o zawieszeniu broni, przez cały okres rokowań pokojowych na terytorium Czeczenii toczono regularne działania zbrojne. Wybory parlamentarne i prezydenckie, zorganizowane przez Moskwę w Czeczenii odbyły się w dniach 14-17 grudnia 1995 roku, a w ich wyniku głową Republiki został Dogu Zawagajew, którego podstawowym zadaniem było pozabawienie Dudajewa jego zaplecza politycznego. Był to jednak akt nie mający większego wpływu na walki czeczeńsko-rosyjskie, które trwały nieprzerwanie¹².

Wraz ze zbliżającymi się wyborami prezydenckimi w Rosji, zaplanowanymi na czerwiec 1996 roku, wojska rosyjskie zmieniły ponownie taktykę działania. Prezydent Borys Jelcyn w telewizyjnym orędziu zapewnił o przerwaniu działań militarnych wojsk rosyjskich i gotowości do podjęcia rozmów pokojowych. Jednak było to jedynie posunięcie strategiczne, gdyż prezydent Jelcyn oskarżał Dudajewa o udział w terroryzmie międzynarodowym i nie widział szansy na podjęcie z nim negocjacji¹³. Końcem nadziei na podjęcie rokowań pokojowych była śmierć Dudajewa w kwietniu 1996 roku. Jego następcą wybrano Zelimchana Jandarbijewa.

Punktem zwrotnym w wojnie był atak czeczeńskich wojsk, dowodzonych przez Szamila Basajewa na stolicę Czeczenii, Grozny, która została zajęta już pierwszego dnia szturmu. Operacja objęła swym zasięgiem całą Republikę, co zmusiło wojska rosyjskie do podjęcia rozmów pokojowych. 31 sierpnia 1996 roku w miejscowości Chasaw-Jurt podpisano porozumienie kończące wojnę czeczeńsko-rosyjską. Wojska Federacji na mocy podpisanego porozumienia opuściły terytorium Czeczenii. W styczniu 1997 roku odbyły się wybory prezydenckie, które wygrał Maschadow. Ostateczny traktat pokojowy określający

⁹ Wojska rosyjskie na początku operacji liczyła w sumie 23,8 tys. żołnierzy (19 tys. w jednostkach MO i 4,7 tys. w jednostkach MSW), 80 czołgów, 208 bojowych wozów piechoty, 182 działa i moździerze. Wsparcie powietrzne zapewniało 90 śmigłowców (w tym 47 bojowych) i 274 samoloty (72 SU-24, 85 SU-25, 49 MIG-29, 35 MIG-25).

¹⁰ P. Grochmalski, dz. cyt., s. 14.

¹¹ Więcej w kolejnym punkcie.

¹² K. Liedel, *Wojna w Czeczenii a międzynarodowe prawo humanitarne*, <http://www.liedel.pl/?p=47> [data dostępu: 18.12.2014 r.].

¹³ S. Ciesielski, *Wojna rosyjsko-czeczeńska 1994-1996*, <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczenia/1woj.html> [data dostępu: 22.03.2015 r.]

wzajemne stosunki pomiędzy Federacją Rosyjską a Czeczenią podpisano 12 maja 1997 roku¹⁴.

Czeczenia w wyniku wojny z Rosją została doszczętnie zniszczona, miliony osób zostało bez dachu nad głową, stolica została zrujnowana, a wiele wiosek zrównano z ziemią. Odbudowa państwa czeczeńskiego była możliwa jedynie z pomocą społeczności międzynarodowej, czemu stanowczo sprzeciwiała się Moskwa. Władze rosyjskie prowadziły politykę totalnej izolacji Czeczenii, w wyniku czego żaden kraj nie uznał suwerenności Republiki Czeczeńskiej. Również wewnętrzna sytuacja Czeczenii była cały czas wyjątkowo niestabilna. Na obszarze całej Republiki działały liczne oddziały dowodzone przez Szamila Basajewa, dokonujące licznych porwań dla okupu i zamachów terrorystycznych na przyległych terenach rosyjskich. Czeczenia pogłębiała się w chaosie gospodarczym i stanie politycznej samowolki. Szczytowym punktem szeregów się bezprawia było porwanie w maju 1998 roku wysłannika Jelcyna, Walentyna Własowa. W sierpniu 1999 roku niezależne grupy zbrojne pod dowództwem Szamila Basajewa i Emira Chattaba dokonały ataku na Dagestan. Stało się to punktem zapalnym w stosunkach rosyjsko-czeczeńskich, najprawdopodobniej było przyczyną podjęcia przez Rosję decyzji o wznowieniu działań zbrojnych na terytorium Czeczenii¹⁵.

Oddziały Basajewa w sierpniu i wrześniu 1999 roku dokonały wielu zamachów terrorystycznych w rosyjskich miastach. Przyczyniły się one do podjęcia przez Rosję decyzji o ataku zbrojnym na republikę Czeczenii 1 października 1999 roku, co zapoczątkowało kolejną wojnę czeczeńsko-rosyjską. W ciągu następnych miesięcy 1999 roku dobrze zorganizowane i przygotowane wojska rosyjskie stopniowo zdobywały kolejne terytoria Republiki, by ostatecznie 6 lutego 2000 roku zdobyć jej stolicę. Pomimo zakończenia działań wojennych w lutym, nowo wybrany prezydent Rosji, Władimir Putin dopiero w czerwcu zdecydował się na sformalizowanie statusu Republiki. Na terenie Czeczenii utworzono tymczasową administrację, której szefem został Achmed Kadyrow. W praktyce to Federacja Rosyjska była gwarantem legitymizacji administracji Kadyrowa, a Putin zaostrzył politykę represji wobec narodu czeczeńskiego i działających grup separatystycznych pod dowództwem Szamila Basajewa.

W marcu 2003 roku odbyło się w Czeczenii referendum konstytucyjne, w którym według oficjalnych statystyk ponad 95 % osób opowiedziało się za uznaniem Republiki Czeczeńskiej za integralną część Federacji Rosyjskiej. Następnie w październiku przeprowadzono wybory prezydenckie, które wygrał Ahmed Kadyrow¹⁶.

Od tego momentu separatyści z Szamilem Basajewem na czele rozwinęli swoją działalność terrorystyczną. Za główny cel ataków wybierali symbole władz prorosyjskich, siedziby administracji, służb oraz władz lokalnych.

Wybrane zamachy terrorystyczne Czeczenów

Trwający od 1994 roku konflikt Republiki Czeczenii z Federacją Rosyjską, traktowany przez Czeczenów jako wojna narodowowyzwoleńcza¹⁷, przez Moskwę natomiast okreśłany mianem „operacji antyterrorystycznej”, stał się przyczyną wielu aktów terrorystycznych dokonanych zarówno na terytorium Czeczenii, jak również w Rosji. Najtragiczniejsze i najbardziej znane opinii publicznej to zamachy dokonane na szpital w Buddionnowsku, teatr w Dubrowce czy zamach na szkołę w Biesłanie.

¹⁴ S. Ciesielski, *Wojna w Czeczenii*, dz. cyt., s. 38-46

¹⁵ A. Wilk, *Bezprecedensowy wzrost pozycji armii*, „Biuletyn OSW-Bezpieczeństwo i Obronność”, nr 6,12.1996, s. 10

¹⁶ P. Grochmalski, dz. cyt., s. 21-31.

¹⁷ Национально-освободительное движение чеченского народа - narodowowyzwoleńczy ruch narodu czeczeńskiego.

Wdarzenia z 1995 roku w Buddionnowsku

W 1995 roku w czasie trwającej wojny czeczeńsko-rosyjskiej swoją działalność rozszerzyły zbrojne oddziały czeczeńskich separatystów pod dowództwem Szamila Basajewa. Pomimo panującej wśród ich członków determinacji, ich poparcie wśród społeczeństwa malało. Jedynym sposobem na zwrócenie na siebie uwagi i utrzymanie poparcia społecznego stała się walka z wrogiem poprzez przeprowadzanie spektakularnych ataków terrorystycznych na terytorium Rosji. Jednym z przykładów takiego ataku jest zamach na szkołę w Buddionnowsku, dokonany w czerwcu 1995 roku.

Akcja dywersyjna planowana była bardzo dokładnie z uwzględnieniem najmniejszych szczegółów. Miasto, w którym dokonano ataku nie zostało wybrane przypadkowo, w Buddionnowsku mieszkało ok. tysiąc osób wywodzących się z czeczeńskiej diaspory, a także znajdowała się w nim duża baza rosyjskiego lotnictwa cywilnego¹⁸.

14 czerwca 1995 roku zbrojna grupa czeczeńskich separatystów pod dowództwem Szamila Basajewa rozpoczęła atak na Buddionnowsk, kolejno zdobywając posterunki policyjne, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz miejscowy Ratusz. Po zdobyciu strategicznych miejsc rozpoczęli łapankę miejscowej ludności, którą ostatecznie doprowadzili do szpitala położniczego, usytuowanego na przedmieściach miasta, w którym zabarykadowali się z 1500 zakładnikami. Terrorysty wystosowali w stronę władz rosyjskich listę żądań, w której najważniejszym było natychmiastowe zawieszenie broni w Czeczenii, wycofanie z jej terytorium wojsk rosyjskich oraz podjęcie rozmów pokojowych z Dudajewem. W odpowiedzi na atak i wystosowane żądania strona rosyjska rozpoczęła zbrojny szturm na szpital, który ponawiany był kilkakrotnie w ciągu kolejnych dni. Wojska rosyjskie dokonywały wielu bezskutecznych prób odbicia zakładników, których fiasko ostatecznie zmusiło władze Rosji do podjęcia rozmów pokojowych z Czeczenią i zaprzestania na jej terytorium działań zbrojnych. Wydarzenia te pokazały jak małe państwo, jakim jest Czeczenia, w wyniku działań terrorystycznych doprowadziło do spełnienia przez Rosję żądań separatystów i upokorzenia wielkiego mocarstwa na oczach całego świata¹⁹.

Atak na teatr na Dubrowce

Po wydarzeniach z 11 września Rosja przyłączyła się do światowej koalicji antyterrorystycznej jednocześnie wykorzystując te wydarzenia do osiągnięcia własnych celów politycznych. Władze Rosji wykreowały poczynania czeczeńskich separatystów na działania o charakterze terrorystycznym, które uznano za jeden z frontów światowej wojny z terroryzmem. Decyzje oraz czynności podejmowane przez rosyjskie władze doprowadziły do eskalacji czeczeńskiego terroru.

W październiku 2002 roku grupa czeczeńskich bojowników pod dowództwem Mowsara Barajewa dokonała ataku na moskiewski teatr, w którym trwał spektakl Nord-Ost, biorąc na zakładników widzów i pracowników teatru, łącznie około 800 osób²⁰. Terrorysty byli bardzo dobrze uzbrojeni i przygotowani, na scenie teatru zamontowali ładunki wybuchowe, wśród nich znajdowało się 18 czarnych Wdów, które miały na sobie tzw. pasy szahida²¹. Wysunęli wobec władz rosyjskich żądania związane z zakończeniem wojny w Czeczenii, wycofaniem wojsk rosyjskich i podjęciem rozmów pokojowych przez Kreml. Jednocześnie postawili ultimatum, dając stronie rosyjskiej tydzień na ich spełnienie. 26

¹⁸ J. Brodowski, *Terroryzm a sprawa czeczeńska*, [w:] J. Brodowski, M. Smoleń (red.) *Czeczenia-Rosja. Mity i rzeczywistość*, Kraków 2006, s. 75-77.

¹⁹ *Budionnowsk. Reportaż pod przelomem*, wyd. De- Facto, Moskwa 2005.

²⁰ J. Brodowski, dz. cyt., s. 78-19.

²¹ Pas szahida, zwany także *pasem samobójców* to rodzaj specjalnego pasa lub kamizelki, wypełnionej materiałami wybuchowymi, a także zaopatrzonej w bezpośredni mechanizm detonacyjny, uruchamiany przez zamachowca. Tego typu ładunki wypełniane są niekiedy również gwoździami, śrubami i innymi drobnymi metalowymi przedmiotami, mającymi, w momencie eksplozji, do maksimum zwiększyć liczbę potencjalnych ofiar zamachu.

października rosyjskie służby specjalne rozpoczęły szturm na okupowany teatr, rozpylając nieznaną gaz bojowy.

Użycie takiego rozwiązania według strony rosyjskiej było konieczne ze względu na zaminowanie budynku i konieczność neutralizacji terrorystek samobójczyń. W wyniku przeprowadzonej akcji przy użyciu gazu wielu zakładników zginęło²². Akcja ratunkowa po szturmie prowadzona była wyjątkowo nieudolnie, lekarzy nie poinformowano z jakim rodzajem gazu mają do czynienia, ciała zakładników wynoszono na zewnątrz gdzie panowała bardzo niska temperatura. W wyniku przeprowadzonego dochodzenia stwierdzono, że 100 ofiar tego ataku zmarło na skutek błędów służb medycznych. Pomimo wielu ofiar wśród zakładników akcja szturm rosyjskich służb specjalnych została uznana przez prezydenta Putina za sukces.

Ostatecznie w wyniku przeprowadzonych działań zginęło 130 zakładników, 40 terrorystów a życie ponad 800 osób wisiało na włosku. Wielu badaczy zastanawia się co skłoniło władze rosyjskie do podjęcia takiego rozwiązania. Większość z nich uważa, że dzięki takiemu zabiegowi, Putin pokazał międzynarodowej opinii publicznej jak wielką potęgą jest Rosja²³.

Zamach na szkołę w Biesłanie

Kolejnego spektakularnego ataku czeczeńscy bojownicy dokonali 1 września 2004 roku, pierwszego dnia roku szkolnego, na szkołę podstawową w Biesłanie, w Północnej Osetii. Podczas inauguracji nowego roku szkolnego na dziedzińcu zgromadzonych było setki uczniów i ich krewnych. Kilka minut po godzinie dziewiątej stali się oni zakładnikami Szamila Basajewa i kierowanych przez niego czeczeńskich oddziałów zbrojnych. Terrorysty zażądali wycofania wojsk rosyjskich z Czeczenii, uwolnienia rebeliantów oraz ustąpienia prezydenta Putina. Dramatyczna wydarzenia w biesłańskiej szkole rozgrywały się przez kolejne dwa dni. 3 września strona rosyjska rozpoczęła akcję odbijania zakładników, do której użyto czołgów i miotaczy ognia²⁴.

Wielu mieszkańców Biesłanu uważa, że zakładnicy ginęli, nie od kul terrorystów, ale w czasie dokonanego przez władze rosyjskie szturm. Twierdzą oni również, że celem akcji prezydenta Putina nie było ratowanie dzieci, ale zlikwidowanie terrorystów²⁵. W wyniku nieudanego szturm śmierć poniosło wiele osób, z czego większość stanowiły dzieci.

Konflikt rosyjsko- czeczeński w świetle prawa międzynarodowego

Zarówno działania jednej, jak i drugiej strony konfliktu są niezgodnie z prawem międzynarodowym. W przypadku separatystów działania te określa się mianem terroryzmu, pomimo trudności w odróżnieniu tego, co jest terroryzmem, a co walką narodowowyzwoleńczą Czeczenów.

Nie ma wspólnej definicji terroryzmu, która wiązałaby wszystkich aktorów na arenie międzynarodowej, dlatego też poszczególne państwa, organizacje i instytucje same opracowują własne określenie zjawiska. Przykładowo, CIA definiuje terroryzm jako: „groźbę użycia przemocy albo jej użycie dla celów politycznych przez jednostki lub grupy, niezależnie czy działają one na rzecz czy też w opozycji do ustanowionej władzy państwowej, w sytuacji gdy powyższe działania mają przerazić bądź zastraszyć

²² E. Wolska, *10 lat po tragedii na Dubrowce, czyli jak nie przeprowadzać akcji ratunkowej*, http://danbert.2ap.pl/ostry_dyzur/numery_2013/numer-1-2013/29-31.pdf [data dostępu: 10.12.2014 r.]

²³ K. Kraj, *Dubrowka dziesięć lat później*, „e-Terroryzm.pl”, nr 10, październik 2012.

²⁴ J. Brodowski, dz. cyt., s. 80-82.

²⁵ T. Grzesik, *Putin Herodem Biesłanu*, <http://www.fronda.pl/a/putin-herodem-bieslanu,41242.html> [data dostępu: 18.12.2014 r.].

więcej osób niż tylko bezpośrednie ofiary²⁶.

Wiele państw usiłuje utożsamiać walkę narodowowyzwoleńczą z działalnością terrorystyczną, dlatego że ugrupowania prowadzące taką walkę niejednokrotnie sięgają po metody terrorystyczne, traktując je jako środek służący do egzekwowania prawa do samostanowienia²⁷.

Zgodnie z prawem międzynarodowym walka o niepodległość oraz o uzyskanie prawa do samostanowienia jest legalna. Walczący uznawani są za kombatantów, którzy nie ponoszą odpowiedzialności karnej za sam fakt podjęcia walki, lecz jednocześnie muszą przestrzegać międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych. Regulamin haski z 1907 roku definiuje walczących i określa, że ustawy, prawa i obowiązki wojenne stosuje się nie tylko do armii, lecz również do pospolitego ruszenia i oddziałów ochotniczych, jeśli odpowiadają one warunkom²⁸:

- 1) jeżeli mają na czele osobę odpowiedzialną za swych podwładnych;
- 2) noszą stałą i dającą się rozpoznać z daleka odznakę wyróżniającą;
- 3) jawnie noszą broń;
- 4) przestrzegają w swych działaniach praw i zwyczajów wojennych.

Najistotniejszym w tym przypadku jest warunek czwarty, na podstawie którego dokonuje się różnienia między partyzantami a terrorystami. Prawo wojenne zapewnia nie uczestniczącym w walce cywilom bezpieczeństwo przed atakiem, wprowadza zakaz brania zakładników, nakłada kary za represje wobec ludności cywilnej i jeńców wojennych²⁹. Organizacja Narodów Zjednoczonych potępia terroryzm i nie utożsamia z nim walki narodowowyzwoleńczej, podkreślając jednocześnie, że nie może on być uznany za metodę tej walki. Ugrupowaniom prowadzącym działania narodowowyzwoleńcze, pomimo ich legalności, nie przysługuje prawo do posługiwania się metodami terrorystycznymi³⁰.

Granica między terroryzmem a walką narodowowyzwoleńczą jest niewielka, stąd też liczne głosy uznające czeczeńskich bojowników za terrorystów. Walka separatystów jest silnie umotywowana dążeniami niepodległościowymi, jednak w wielu przypadkach realizowana jest za pomocą form walki odpowiadających terrorystom. Czeczeni wielokrotnie w swych działaniach sięgali po metody terrorystyczne, dlatego też mówi się o licznych łamaniu przez ich działalność praw człowieka oraz międzynarodowych konwencji wiążących także Czeczenię, jako Republikę wchodzącą w skład Federacji Rosyjskiej. Amnesty International podkreśla, że Czeczenia, nie zważając na jej status prawny, ma obowiązek przestrzegania międzynarodowych praw człowieka oraz humanitarnych standardów prawa³¹. Zobowiązanie to wynika z porozumienia pokojowego zawartego z Rosją w 1996 roku, na podstawie którego wzajemne stosunki między stronami regulowane są przy poszanowaniu norm prawa międzynarodowego³².

Czeczeni w swoich działaniach o charakterze terrorystycznym odnoszą się przede wszystkim do porwań, zatrzymań, uprowadzeń ludzi i brania zakładników. Osoby przetrzymywane są w nieludzkich warunkach w celu otrzymania okupu bądź zabezpieczenia, np. uwolnienia więźniów.

Podczas rajdu oddziału Szamila Basajewa na Buddionowsk, czy opanowania teatru moskiewskiego przez oddział Mowsara Barajewa zastrzelono dużą liczbę cywilów, wzięto zakładników, z których część

²⁶ S. Wojciechowski, *Terroryzm. Analiza pojęcia*, Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego, 2009, nr 1, s. 5.

²⁷ T. Aleksandrowicz, *Terroryzm międzynarodowy*, Warszawa 2008, s. 92.

²⁸ Załącznik do konwencji: *Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej (Regulamin haski z 1907 r.)*, Haga, 18 października 1907 r. (Dz.U. Nr 21 z 1927 r. poz. 160).

²⁹ B. Hoffman, *Oblicza terroryzmu*, Warszawa 1999, s. 32.

³⁰ T. Aleksandrowicz, *Terroryzm międzynarodowy*, Warszawa 2008, s. 93.

³¹ http://amnesty.org.pl/no_cache/archiwum/aktualnosci-strona-artykułu/article/2029/589/neste/348.html [data dostępu: 10.12.2014 r.].

³² M. Marcinko, *Kwestia terroryzmu w konflikcie rosyjsko- czeczeńskim a prawo międzynarodowe*, Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego, vol. II, A.D. MMIV, <http://www.europeistyka.uj.edu.pl/documents/3458728/6ae388a1-cb2b-438f-8f00-6a9e63c83354> [data dostępu: 10.12.2014 r.].

wykorzystano jako żywe tarcze. Chociaż po działaniach można stwierdzić, że nie były to akty zaplanowane, lecz powstały w wyniku osaczenia przez siły rosyjskie, to można mówić o terroryzmie i o pogwałceniu przepisów prawa międzynarodowego, m.in. art.3 pkt 1 I, II, III i IV konwencji genewskiej³³, art. 33 i 34 IV konwencji genewskiej o ochronie osób cywilnych podczas wojny³⁴. Za zaplanowany atak terrorystyczny Czeczenów uznaje się zajęcie teatru na Dubrowce, który stanowi przykład kidnapingu zakazanego w konwencji przeciwko braniu zakładników³⁵.

Poprzez użycie środków w walce zabronionych przez prawo międzynarodowe, Czeczeni ukazali światu inne oblicze swoich działań - już nie tylko o charakterze narodowowyzwoleńskim. Działalność bojowników czeczeńskich opiera się także na zamachach bombowych, w których życie tracą nie tylko żołnierze rosyjscy, lecz także osoby cywilne, w tym przedstawiciele administracji i władz rosyjskich. W świetle konwencji genewskich, działania te naruszają międzynarodowe prawo humanitarne.

Rosja od lat 90. XX w. próbuje powiązać działalność Czeczenów ze skrajnymi islamskimi ruchami i międzynarodowym terroryzmem, jednak te oskarżenia opierają się jedynie na poszlakach³⁶. Jednakże propaganda władz rosyjskich przyczyniła się do zmian w postrzeganiu ludności kaukaskiej przez obywateli Federacji. Stali się oni bardziej krytyczni, niechętni i agresywni wobec narodu czeczeńskiego. Dla Czeczenów ważnym zatem jest fakt, w jaki sposób będą postrzegani przez społeczność międzynarodową, gdyż w opinii większości Rosjan pozostają terrorystami. Na arenie międzynarodowej chcą być jednak uznawani za uciemiężony naród walczący o wolność. Zdecydowanie nie ułatwiają im tego działania naznaczone nieprzestrzeganiem praw człowieka oraz łamaniem standardów humanitarnych.

Nie tylko Czeczeni w swych działaniach podejmują działalność o charakterze terrorystycznym. Państwo rosyjskie odpowiada na akty przemocy czeczeńskich bojowników w nie mniej brutalny sposób. Moskwa usprawiedliwia swoją walkę, mówiąc o „operacji antyterrorystycznej”. Czy ma do tego prawo?

Karta Narodów Zjednoczonych dopuszcza możliwość użycia siły w warunkach samoobrony, o czym mówi art.51³⁷. W większości odpowiedzi na atak terrorystyczny, państwa powołują się na prawo do samoobrony, podkreślając to, iż agresorem wcale nie musi być państwo, lecz także grupa terrorystyczna³⁸. Natomiast łamanie praw człowieka usprawiedliwiane jest sytuacją wymagającą „zapewnienia bezpieczeństwa i porządku”³⁹. Federacja Rosyjska dopuściła się wielu aktów łamiących prawo humanitarne w walce z Czeczenami. Za najpoważniejsze naruszenia traktowane są przede wszystkim ataki bombowe na czeczeńskie wioski i miasta, których dokonano w odpowiedzi na akcje terrorystyczne w 1999 roku.

Moskwa usprawiedliwia swoje działania poprzez przypisywanie ataków islamskim fundamentalistom i atakowanie właśnie ich oddziałów, wyłączając ataki na ludność cywilną. Dlatego też wielokrotnie zarzucano Rosji łamanie postanowień konwencji genewskich o ochronie ofiar wojny. Wojska

³³ Art. 3 jest wspólny dla wszystkich wymienionych konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 roku: *Konwencja o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych (I konwencja genewska)*, (Dz. U. z 1956r., nr 38, poz. 171, załącznik), *Konwencja o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu (II konwencja genewska)*, (Dz. U. z 1956r., nr 56, poz. 175, załącznik), *Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych (III konwencja genewska)*, (Dz. U. z 1956r., nr 38, poz. 175, załącznik), *Konwencja genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny (IV konwencja genewska)*, (Dz. U. z 1956r., nr 38, poz. 171, załącznik).

³⁴ *Konwencja genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny (IV konwencja genewska)*, Genewa, 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956r., nr 38, poz. 171, załącznik).

³⁵ Art. 1 ust.1 i 2 pkt a,b *Międzynarodowej konwencji przeciwko braniu zakładników*, Nowy Jork, 10 grudnia 1979 r. (Dz. U. z 2000 r., nr 106, poz. 1123).

³⁶ J. Targalski, *Terroryzm w konflikcie rosyjsko- czeczeńskim*: <http://jozefdarski.pl/794-terroryzm-w-konflikcie-rosyjsko-czeczenskim> [data dostępu: 10.12. 2014 r.].

³⁷ Karta Narodów Zjednoczonych, art. 51: http://www.unic.un.org.pl/dokumenty/karta_onz.php [data dostępu: 10.12. 2014 r.].

³⁸ T. Aleksandrowicz, *Terroryzm międzynarodowy*, Warszawa 2008, s. 101.

³⁹ Cyt. za: J. Muszyński, *Istota terroryzmu politycznego*, [w:] *Terroryzm polityczny*, pod red. Muszyńskiego, Warszawa 1981, s. 19-20.

dokonyują bowiem chaotycznych ostrzałów w celu zastraszenia ludności i zmuszenia ich do opuszczenia domów⁴⁰. Charakterystyczne dla postępowania Rosjan są tzw. „zaczystki”, czyli łapanki, podczas których terroryzuje się całą wieś⁴¹. Ponadto, wojska rosyjskie przeprowadzają także poszukiwania bojowników i nielegalnej broni na terytorium Czeczenii. Zatrzymują, zazwyczaj bez powodu, najczęściej młodych mężczyzn, których przetrzymują w prowizorycznych aresztach w postaci dziur wykopanych w ziemi. Skupianie się na aresztowaniach mężczyzn ma na celu wyeliminowanie ze społeczeństwa czeczeńskiego potencjalnych bojowników i żołnierzy. Rosjanie chcą stworzyć naród niezdolny do walki z ich oddziałami. Zdarza się także, że przeprowadza się nocne zatrzymania. Zamaskowani mężczyźni porywają cywili, którzy albo znikają później bez śladu, albo po jakimś czasie ich ciała odnajdowane są w zbiorowych grobach⁴². Ponadto, Komisja Zapobiegania Torturom zarzuca siłom rosyjskim bicie przetrzymywanych więźniów czeczeńskich i poddawanie ich różnego rodzaju torturom, uderzających zarówno w ich godność osobistą, jak i poniżających ich naród⁴³. Poza aresztowaniami, Rosjan oskarżano również o publiczne dokonywanie egzekucji na Czeczenach, szczególnie podczas drugiej wojny czeczeńskiej. Najczęściej pozbawiano ich życia poprzez ustawianie przy murze i rozstrzelanie. Żołnierze uciekali się do brutalnych zachowań i dokonywali zmasakrowania ciał ofiar. Ciała te zostawały chowane w zbiorowych grobach, skąd też ludność nie mogła później odnaleźć ciał swoich bliskich⁴⁴.

Warto w tym momencie zaznaczyć, że Federacja Rosyjska jest stroną Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. o ochronie ofiar wojny, Międzynarodowych Paktów Praw Człowieka⁴⁵, Konwencji o zakazie stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karaniami z 10 grudnia 1984 r.

W konsekwencji „operacja antyterrorystyczna” Rosji przeprowadzana jest za pomocą metod terrorystycznych. Jednakże do tej pory rzadko przeprowadzono dochodzenia w sprawie zbrodni dokonywanych przez rosyjskie wojska na bojownikach i cywilnej ludności czeczeńskiej. Dlatego też trudno mówić o normalizacji sytuacji w Czeczenii. Zakończenie konfliktu wymaga zrezygnowania przez Rosję z radykalnej polityki i zaprzestania walki z oddziałami czeczeńskimi.

Dopóki Federacja Rosyjska będzie dopuszczać się represji, szczególnie w stosunku do cywilów, tym samym podważając autorytet władz, dopóty Czeczeni będą wstępować w szeregi bojowników. Stosunek Rosjan do konfliktu jest siłą napędową dla narodu kaukaskiego, który za wszelką cenę chce dążyć do uzyskania niepodległości.

Wnioski

Niewątpliwie działania Czeczenów podczas konfliktu z Rosją należy określić mianem aktów terroryzmu. Atak na Buddionowsk w 1995 roku sprawił, że Czeczenów zaczęto postrzegać jako wojujących ekstremistów. Porwanie statku w 1996 roku, eksplozje z 1999 roku oraz zajęcie moskiewskiego teatru w 2002 roku tylko utwierdzały świat w przekonaniu, że bojownicy z północnego Kaukazu są terrorystami. Rok 2004 i atak na szkołę w Biesłanie przesądził o tym, że Czeczeni przestali być postrzegani jako naród walczący o swoją wolność, a stali się bezdusznymi i brutalnymi terrorystami.

⁴⁰ *Bezprawie, przemoc, bezkarność*. Federacja Rosyjska wraz z Republiką Czeczenii w dokumentach, Warszawa 2000, s. 305-306.

⁴¹ http://www.kaukaz.net/cgi-bin/blosxom.cgi/polish/czeczenia/rosja_polityka_czeczenizacja [data dostępu: 10.12.2014 r.].

⁴² M. Falkowski, *Czeczenia między kaukaskim dżihadem a „ukrytym” separatyzmem*, s. 19 http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/punkt_widzenia_13.pdf, [data dostępu: 14.12.2014 r.]

⁴³ M. Marcinko, *Kwestia terroryzmu...*, dz. cyt.

⁴⁴ A. Polikowska, *Tylko prawda. Artykuły i reportaże*, przeł. S. Szymański, Warszawa 2011, s. 44-45.

⁴⁵ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych i Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 16 grudnia 1966 r.

Nie sposób usprawiedliwiać działalności Czeczenów, zważając na fakt, iż największą wartością jest ludzkie życie. Należy jednak pamiętać, że terroryzm czeczeński jest różny od terroryzmu islamskiego. Choć północnokaukaski naród stosuje coraz częściej metody o charakterze terrorystycznym, to po pierwsze są one odpowiedzią na radykalną politykę Rosji od lat niedążącą do rozwiązania konfliktu. Działania te, motywowane walką narodowowyzwoleńczą, są reakcją uciemiężonego narodu.

Po drugie, dla Czeczenów wybuchy są środkiem, nie zaś celem samym w sobie. Stąd też mają oni odmienną motywację swych działań od terrorystów skupionych w wielu organizacjach, takich jak Al-Qa'ida, Tamiłskie Tygrysy, Syryjski Front Wyzwolenia Islamu, dla których terroryzm jest jedyną lub dominującą formą walki zbrojnej, a głównym celem zastraszenie społeczeństwa. Należy jednak wziąć pod uwagę, że „ (...) terror to terror. Ale musimy odróżniać Czeczenów od Al-Qa'idy. Oni nie chcieli zastraszyć całego świata. Motywem ich działania jest wolność ich ojczyzny”.

Nie sposób również nie dostrzec brutalnych metod wykorzystywanych przez drugą stronę konfliktu – Rosję. Federacja Rosyjska ucieka się bowiem do działań, które coraz częściej określa się mianem terroryzmu państwowego. Przetrzymywanie czeczeńskich rodzin, porwania, podkładanie bomb, ataki na czołowe postaci polityki czeczeńskiej oraz na cywilów świadczą o jednostronnym stanowisku Moskwy - utrzymaniu konfliktu oraz izolowaniu Czeczenii. Swoje stanowisko usprawiedliwiają koniecznością przeprowadzenia "operacji antyterrorystycznej" i należy się spodziewać, uwzględniając ataki terrorystyczne Czeczenów, że stanowisko to będzie w dalszej mierze utrzymywane.

W rezultacie, w świetle wyżej wymienionych spostrzeżeń, działania rosyjskie okazują się być propagandowe. W rzeczywistości konflikt rosyjsko - czeczeński należy uznać za konflikt zbrojny o charakterze politycznym. Niewątpliwie jednak jest to kwestia trudna do rozwiązania, zarówno dla Federacji Rosyjskiej, jak i dla społeczności międzynarodowej, zwłaszcza jeśli bierze się pod uwagę zamierzenia Czeczenów, którzy za wszelką cenę chcą przyciągnąć uwagę świata na własną sprawę narodową, wykorzystując przy tym formy terrorystycznej walki zbrojnej.

Bibliografia

Akty normatywne

Konwencja o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych (I konwencja genewska), Genewa, 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956r., nr 38, poz. 171, załącznik).

Konwencja o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu (II konwencja genewska), Genewa, 12 sierpnia 1949r. (Dz. U. z 1956r., nr 56, poz. 175, załącznik).

Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych (III konwencja genewska), Genewa, 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956r., nr 38, poz. 175, załącznik)

Konwencja genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny (IV konwencja genewska), Genewa, 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956r., nr 38, poz. 171, załącznik).

Karta Narodów Zjednoczonych, art. 51: http://www.unic.un.org.pl/dokumenty/karta_onz.php [data dostępu: 10.12.2014 r.].

Międzynarodowa konwencja przeciwko braniu zakładników, Nowy Jork, 10 grudnia 1979 r. (Dz. U. z 2000 r., nr 106, poz. 1123).

Załącznik do konwencji: Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej (Regulamin haski z 1907 r.), Haga, 18 października 1907 r. (Dz. U. Nr 21 z 1927 r. poz. 160).

Publikacje zwarte i artykuły naukowe

Aleksandrowicz T., *Terroryzm międzynarodowy*, Warszawa 2008.

Bezprawie, przemoc, bezkarność. Federacja Rosyjska wraz z Republiką Czeczenii w dokumentach, Warszawa 2000.

Brodowski J., Smoleń M. (red.), *Czeczenia-Rosja. Mity i rzeczywistość*, Kraków 2006,

Budionnowsk. Reportaż pod prycelom, Moskwa 2005.

Ciesielski S., *Pod sztandarami Szamila*, <http://sciesielski.republika.pl/czeczenia/shamyl.html> [data dostępu:

- 12.12.2014 r.].
- Ciesielski S., *Radziecka autonomia*, <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczunia/sowauto.html> [data dostępu: 12.12.2014 r.].
- Ciesielski S., *Restytucja czeczeńskiej autonomii*, <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczunia/resauto.html> [data dostępu: 18.12.2014 r.].
- Falkowski M., *Czeczunia między kaukaskim dżihadem a „ukrytym” separatyzmem*, <http://www.osw.waw.pl/> [data dostępu: 14.12.2014 r.].
- Hoffman B., *Oblicza terroryzmu*, Warszawa 1999.
- Kraj K., *Dubrowka dziesięć lat później*, „e-Terroryzm.pl”, nr 10, październik 2012.
- Marcinko M., *Kwestia terroryzmu w konflikcie rosyjsko- czeczeńskim a prawo międzynarodowe*, Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego, vol. II, A.D. MMIV, <http://www.europeistyka.uj.edu.pl/> [data dostępu: 10.12.2014 r.].
- Muszyński J., *Istota terroryzmu politycznego*, [w:] *Terroryzm polityczny*, pod red. Muszyńskiego, Warszawa 1981, s. 19-25.
- Politowska A., *Tylko prawda. Artykuły i reportaże*, przeł. S. Szymański, Warszawa 2011.
- Wilk A., *Bezprecedensowy wzrost pozycji armii*, „Biuletyn OSW-Bezpieczeństwo i Obronność”, nr 6, 12.1996.
- Wojciechowski S., *Terroryzm. Analiza pojęcia*, Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego, 2009, nr 1.
- Wolska E., *10 lat po tragedii na Dubrowce, czyli jak nieprzeprowadzać akcji ratunkowej*, http://danbert.2ap.pl/ostry_dyzur/numery_2013/numer-1-2013/29-31.pdf, [data dostępu: 10.12.2014 r.].
- Artykuły internetowe**
- Liedel K., *Wojna w Czeczenii a międzynarodowe prawo humanitarne*, <http://www.liedel.pl/?p=47> [data dostępu: 18.12.2014 r.].
- Targalski J., *Terroryzm w konflikcie rosyjsko- czeczeńskim*: <http://jozefdarski.pl/794-terroryzm-w-konflikcie-rosyjsko-czeczenskim> [data dostępu: 10.12.2014 r.].
- Streszczenie raportu: *Federacja Rosyjska: Republika Czeczenii „Normalizacja” – w czyich oczach?*, data: 23.06.2004: http://amnesty.org.pl/no_cache/archiwum/aktualnosci-strona-artykulu/article/2029/589/neste/348.html [data dostępu: 10.12.2014 r.].